Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 4
doi:10.56232/itk.2026.4.06

Átjárások. A lelkiség és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben

Szerkesztette Báthory Orsolya

Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 33

Budapest: HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2024, 392 l.

NÉMETH S. Katalin

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, nyugalmazott tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0002-7322-1205

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportja könyvsorozatának 33. kötetét jelentette meg *Átjárások* címmel, holott, ha végignézzük a korábbi köteteket, akkor is azt tapasztaljuk, bármelyik kötetre illik ez a címadás. Ugyan a fő kutatási téma a lelkiség, de minden eddigi konferencia hozadéka éppen az, hogy az egyes tudományágak, műfajok, könyvkiadások vagy kéziratok, teológiai vagy világi szereplők tevékenysége éppen az összekapcsolódást, a szinkretizmust demonstrálják. A kötet szerkesztője, Báthory Orsolya rövid bevezetőjében arra hívja fel a figyelmet, hogy a konferencia célja a vallásos és a világi évszázadok közti „egyajtós" átjárás értelmezése, szemben állva a felvilágosodás „kétajtós", egymástól elválasztó megközelítésével. Ezért különül el a mostani kötet a korábbiak alfabetikus szerkesztési rendjétől, és a tematikusan összekapcsolódó előadások egymás mellé helyezésével alakít ki fiktív szekciós rendszert.

A programadóvá emelt Kőszeghy Péter-előadás *(Egy nyelv van a szeretetre)* – a tartalomjegyzékben *Csak egy nyelv van a szeretetre* címmel szerepel – példákkal bizonyítja, hogy a szeretet/szerelem kifejezés, amely a magyar nyelvben is csak később vált szét, tulajdonképpen megjeleníti a testi szerelem és az istenszeretet egymásba fonódását. A világiság beolvadása a lelki témákba Kőszeghy fogalmazásmódjában is tetten érhető. A szokásos nyelvhasználatot modernizálva olyan megállapításokat olvashatunk dolgozatában, hogy „Aki szeretetünk tárgya, az csak víg lehet", vagy például: „Isten féltékeny". Pedig Kőszeghy is idézi Balassi gyönyörű sorát: „Mint a szép liliomszál, ha félbemetszve áll, fejét földhöz bocsátja", ahol egyértelműen kiolvasható, hogy a szerelem tárgya egy szomorú liliomszál, akinek nem lehet „víg orcája". A „féltőn szerető" Isten esetében sem hiszem, hogy féltékenyégre, hanem aggódó, féltő szeretetre kell gondolnunk.

P. Vásárhelyi Judit mint irodalom- és könyvtörténész, továbbá Szenci Molnár Albert műveinek kutatója az *Intrate per arctam viam … (Máté 7, 13) és Püthagorasz betűje* című tanulmányában az Y betű eredetét, formájának kialakulását, jelentésváltozásait elemezi. Az előadás címe és a konferencia témájához való illeszkedése első olvasásra meghökkentőnek tűnik, ám P. Vásárhelyi Judit mint az antikvitás jó ismerője a Püthagorasz nevéhez köthető betű történetének végigköve-

tésével az ókori görög és római irodalomtól, a humanizmuson át jut el a 17. századi képversekig és Szenci Molnár Albert *Analecta aenigmatá*jáig. A kétszárú, majd egy törzsben összenövő betű a kettős út, amely a bűnös és az erényes élet útját, a választási lehetőséget példázza, elvezetve a bölcs döntésig, a középső út, a becsületes élet választásáig.

Szentmártoni Szabó Géza sokrétű munkásságának egyik jellemzője, hogy szívesen és sikerrel ered bizonytalan szerzőjű vagy anonim versek nyomába, és oszlat el évszázados tévedéseket. *Szenci Molnár Albert tévesen másének tulajdonított* Reggeli dicséretéről írott tanulmánya a szakirodalom által Pécseli Király Imre verskiadásaiban közreadott, „Dicsérlek, Uram, Téged" kezdetű verset veszi górcső alá. Szentmártoni Szabó tisztázta az RMKT XVII. századi sorozatában megjelenő, eredetileg német zsoltár szerzőségét, és azt is, hogy a magyar fordítás téves attribúcióval került a kötetbe. Az eredetileg Paulus Speratusénak tartott, ám Johannes Poliander által írott verset nem Pécseli Király Imre, hanem Szenci Molnár Albert fordította magyarra, és ezt a tanulmány szerzője filológiai adatokkal és a szöveg két nyelven egymás mellé helyezett közreadásával igazolja.

Bukáné Kaskötő Marietta *„Ad notam"-ok, kontrafaktumok, átiratok – zenetörténeti áttekintés* című, feltehetően indokolatlanul lerövidített dolgozata az énekes és a hangszeres zene közötti átjárást vizsgálja, a tanulmány utolsó mondatában eljutva Esterházy Pál szöveggel, hivatkozással meg nem nevezett kéziratáig. Hogy a dolgozat végkifejlete hová vezet, azt a következő tanulmány, Papp Ágnes *Átjárás egyházi és világi műfajok között Esterházy Pál nótajegyzékében* című tanulmánya teszi érthetővé. Esterházy nádor nótajegyzéke, az „Énekek, Tánczok, Nóták száma az Virginán kit tudok verni" eredeti kézirata nem maradt fenn, jelenleg fotokópiája található meg az Országos Széchényi Könyvtár Acta Musicalia gyűjteményében. Ennek alapján készítette el alapos tanulmánnyal Sas Ágnes a kézirat kiadását, és ezt használja minden zene- és művelődéstörténész is. Papp Ágnes külön köszönetet mond Király Péternek, akinek még kéziratos Esterházy-monográfiáját is felhasználhatta. Számtalan értékes tanulmány foglalkozik Esterházyval az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Kutatócsoportja által Kőszegen rendezett konferencia impozáns kötetében. Ilyen gazdag szakirodalmi előzmény után minden elismerést megérdemel, hogy Papp Ágnes úgy dolgozta fel Esterházy nótajegyzékét, hogy a szöveg és dallam megörökítésének időrendiségéhez, átjárásához új szempontokat adott hozzá, ugyanakkor a további kutatás számára feltett még megválaszolatlan kérdéseket is.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem régi magyar tanszékének az egyetem névadójához méltóan a legfőbb kutatási területe Pázmány kardinális munkásságának feldolgozása, a kritikai kiadás elkészítése. Bogár Judit *Világiság az imakönyvekben (Pázmány és követői)* című tanulmánya nem csupán Pázmány imakönyvével foglalkozik, hanem azt vizsgálja, miként változott, illetve változott-e a vallásos ima és a világiság nyelvi megjelenítése Pázmány után, a 17–18. századi szerzőknél. Az elemzés újdonsága, hogy Pázmánynál a világiság nagyon gyakran megjelenik, de mindig vallásos témához kapcsolódva. Bogár Judit vizsgálja az *Imádságos könyv* különböző kiadásainak szerkezeti változásait, a paratextusokat, az ajánlásokat, a második kiadástól megjelenő naptárakat, csíziókat, a világi életre vonatkozó útmutatásokat. Pázmány imádságos könyvének követőit illetően azt állapítja meg, hogy a későbbiekben sincs több világias elem, mint a példaként szolgáló Pázmány-imádságokban, hiába jelennek meg azok más rendek kiadásában, készülnek gyermekeknek vagy asszonyoknak. Az imádságos könyvek vallásos jellege a 18. században is erőteljesebben mutatkozik meg, mint a mindennapokra figyelmező világiasság.

Kovács Eszter *Áhítattal az asztal körül: Étkezéshez kapcsolódó biblikus cseh nyelvű énekek és imák a 17. századi magyarországi nyomtatványokban* című dolgozatának témája és nyelvi megközelítése miatt is ritka kutatási területet, illetve módszertant mutat be. Szinte minden imádságoskönyvben megtalálhatók az étkezés előtti és étkezés utáni imák. Ezek a világi témák azonban az étkezéssel, a háztartással foglalkozó vallásos szövegekben még figyelemreméltóbbak. A feldolgozott három téma a következő: hogyan vezessük jó gazdaasszonyként a konyhát, hogyan étkezzünk, mit együnk? A részletező, világi témájú imák, vallásos versek azonban nem nélkülözik a fontos mondandót, bármit fogyasztunk, bárhogy étkezünk, ne felejtsük el, hogy mindezért Istennek tartozunk hálával.

Horváth Sándor *„Útitárs" imakönyv és versek horvátul* című dolgozata a 350 éve elhunyt Zrínyi (Frangepán) Katalin (1625–1673) irodalmi tevékenységével foglalkozik. Frangepán Katalin férje a Wesselényi-összeesküvésben való részvétel miatt lefejezett Zrínyi Péter, a költő és hadvezér Zrínyi Miklós öccse. Az irodalmi érdeklődés tehát családi hagyomány Katalin asszony életében, aki a horvát mellett nemcsak magyarul, hanem németül és latinul is tudott. Horváth Sándor Frangepán Katalin *Útitárs* című, sokáig németből fordítottnak tartott imakönyvét és kéziratban maradt többnyelvű verseit elemezi. A több női szerepet (bánné, író, anya) képviselő nagyasszony fennmaradt hagyatéka mind a horvát, mind a magyar nyelvben azonos színvonalon jeleníti meg a szerepekből következő vallásos és világi tematikát.

Majorossy Imre *„keszdem koszoromat koetni": Eltérő vizuális eszményábrázolás Lucas Martini* Ehrenkränzlein *és Pécsi Lukács* Szüzeknek koszorúja *című művében* mikrofilológiai pontossággal veti össze a német eredeti és a magyar fordítás illusztrációit, a metszetek változásának okait, az értelmezés lehetőségeit. Amíg Lucas Martini illusztrációi pontosan tükrözik a kötet erényességet és rendezettséget hirdető perspektíváját, addig Pécsi Lukács – részben az ábrázolt alakok családi névadásával is – a világiasabb, személyesebb és eszmeileg üresebb köznapi világ képi ábrázolását adja közre.

Maczák Ibolya már többször publikált a híres erdélyi orátor, Verestói György temetési beszédeiről, most a *Mint jó kalauz: Verestói György „asztroteológiai" prédikációja* című dolgozatában a természettudományos témaválasztás egyik aspektusát vizsgálja. A sokféle elemzést átfogó szakirodalmat alaposan feldolgozva feltűnik, hogy éppen arra a dolgozatra nem hivatkozott, amely az itt feldolgozott tematikához kapcsolódik.[1] Maczák Ibolya az eddigi értelmezésekkel szemben a természettudományos ismeretek terjesztése helyett a témához illő sajátos nyelv megteremtését veszi észre, ezzel új perspektívát adva Erdély magyar temetőmestere orációinak.

Különösen érdekes Bíró Csilla *Miről elmélkedjék egy uralkodó? A* cogitatio mortis *Andreas Pannonius királytükreiben* című tanulmányának témaválasztása, mert ez a 2023-ban megtartott konferencia-előadás olyan szerzővel foglalkozik, akiről Bene Sándor tollából 2024-ben monográfia jelent meg.[2] Bíró Csilla kimutatja, hogy Andreas Pannonius Ercole d'Este ferrarai herceghez és Mátyás királyhoz írt királytükreiben Petrarca művét használta fel, holott a világi szerzőt nem

1 Németh S. Katalin, „Verestóiról másként", in *Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. Devescovi Balázs, Szilágyi Márton és Vaderna Gábor, 314–322 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007).

2 Bene Sándor, *Egy reneszánsz magyar író: Andreas Pannonius*, Károli könyvek: Monográfia (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2024).

nevezi meg. A karthauzi szerzetes a halálról való elmélkedésben hasonló szellemben ír a *cogitatio mortis* toposzról, jóllehet a két mű megírása között évek teltek el, de az újonnan megismert forrásművek a szerző halálról való felfogását nem változtatták meg. Bíró Csilla és Bene Sándor kollegiális egyeztetését bizonyítja, hogy a korábbi előadásban egy hivatkozással szerepel a később megjelent Bene-féle munka, amely igazolhatja Bíró Csilla megállapításait Petrarca *Seniles* című levélgyűjteményének felhasználásáról.

Gyulai Éva *Biblia, erkölcstan vagy költői mű?* című terjedelmes tanulmánya Johannes Bocatius *Siracides* című bibliaparafrázisával foglalkozik. Bocatius természetesen nem parafrazeálta a teljes *Bibliát*, csupán *Sirák könyvé*nek verses feldolgozását végezte el. Johannes Bocatius Wittenbergben, 1596-ban publikálta a Sirák-parafrázist, paratextusai is wittenbergi tanáraihoz kötődnek. Az eperjesi rektorként magiszteri fokozatot szerző Bocatiushoz „otthoni" barátai, kollégái gratulációkat is írtak, a szintén Wittenbergben megjelent verseskötet szerzőinek adatait és Bocatiushoz való kapcsolatait Gyulai Éva aprólékos filológiai munkával dolgozta fel. Az 1596-ban Eperjesre visszatért Bocatius átdolgozása elsősorban pedagógiai célzatú, amelynek fő jellemzője nem a bibliai forráshoz való kötődés, hanem a tanároknak és diákoknak egyaránt szánt erkölcstani alapvetés. Gyulai Éva terjedelmes tanulmánya feldolgozza Bocatius forrásait, és számba veszi azokat a más nyelveken megjelent bibliai parafrázisokat is, amelyeket Bocatius ismerhetett, bemutatva, hogy a *Sirák könyve* a protestáns iskolák kedvelt erkölcstani tananyagaként is értelmezhető volt.

Tüskés Anna *Binder János Fülöp vallásos könyvillusztrációi* című előadása az augsburgi rézmetsző újabban feltárt metszeteit dolgozta fel. Az első Binder-metszetekkel foglalkozó tanulmány Pataky Dénes nevéhez kötődik, majd Rózsa György háromszázhatvannyolc Binderhez kapcsolható metszetet katalogizált 1998-ban megjelent könyvében. Ezt a teljességre törő katalógust bővítette Tüskés Anna közel húsz, eddig nem ismert metszettel. Rózsa negyedszázada megjelent hatalmas munkáját azóta többen kiegészítették (Knapp Éva, Szilárdfy Zoltán, Tüskés Gábor), Tüskés Anna újabb kutatása azt igazolja, hogy bármennyire teljesnek tekinthető egy életmű feldolgozása, mindenképpen eredményeket hozhat a szerzőhöz köthető minden könyvpéldány kézbevétele, mert a kötetekbe később beillesztett illusztrációk újabb képekkel gazdagíthatják az életművet.

Tornay Krisztina tanulmánya Csáky Éva Franciska szerzetesnővér *Regulá*ja alapján foglalkozik a 18. század eleji klarissza rend hatalomfelfogásával. A kutatás a mátrafüredi (1973 előtt: Benefalu) Keresztelő Szent János-kápolna falfestményein alapszik. A magyarországi Szent Klára-ábrázolások és a rend regulájának elemzése azt a kettősséget értelmezi, amely a világi hatalom és a hatalom evangéliumi értelmezése között nyilvánul meg.

Veress Ferenc *Vízkereszt Sümegen* című dolgozata ugyancsak egyházi szövegek és templomi festmények összevetésével foglalkozik. A rendkívül termékeny prédikációíró, Padányi Bíró Márton vízkereszti prédikációit és a több magyarországi templomban is dolgozó, Franz Anton Maulbertsch osztrák barokk festő sümegi freskóinak párhuzamait értelmezve állapítja meg, hogy a további kutatások mindkét teljes életmű párhuzamosságaival új szempontokat adhatnak az egyházi prédikációk és a korabeli barokk festészet összekapcsolásához.

Kónya Franciska Molnár János (1728–1804) jezsuita szerzetes neveléstani könyvében (*Petrovszky Sándor úrhoz Molnár Jánosnak tizenöt levelei midőn ötet a jó nevelésről való írásra ösztönözné,* Pozsony–Kassa, 1776) mutatja ki a felekezeti elvárások, valamint a világi magatartásminták

és a diákok számára kötelező tanulmányok egymásra épülését. Az első magyar szerzőtől származó magyar nyelvű neveléstudományi munkaként számontartott írás műfaja is különleges, ugyanis a fennmaradt nyomtatott mű Petrovszky Sándorhoz írott leveleket tartalmaz, amelynek vizsgálatába a szerző bevonta Molnárnak az Egyetemi Könyvtárban őrzött és nyomtatásban meg nem jelent kézirattöredékeit is.

Ugyancsak egy jezsuita szerzetes, Ignaz Parhamer neveléstani kiadványával foglalkozik Szelestei Nagy László az 1745-ben Nagyszombatban megjelent *Das fromme Kind…* című művének elemzése kapcsán. Szelestei Nagy László korábban már foglalkozott a Parhamer által szervezett Keresztény Oktatás Társaságával,[3] ezt a korábbi tanulmányát kibővítve most újabb ismeretekkel egészíti ki a Társaság többször, átdolgozott formában is megjelenő kézikönyvét. A kutatás további perspektíváját felvetve a szerző számos még megoldatlan kérdést tesz fel, többek között a ma még bizonytalan fordítói beazonosítást, az átdolgozások megvalósítását illetően. A várható kutatások céljaként Szelestei Nagy azt jelöli meg, hogy a külső hatások helyett és mellett a jezsuita rend belső megújulási törekvései is alaposabb vizsgálatra várnak.

A monumentális iskoladráma-történeti sorozat (Kilián István és fáradhatatlan munkatársai, majd utódai munkája) szolgált kiindulópontul Medgyesi S. Norbert *Csábításformák és megkísértettek: Profán példázat-ifjak a 18. századi csíksomlyói misztériumdrámákban* című tanulmányához. A vizsgált iskolai előadások nyomán a szerző a további kutatások céljául a kortárs európai és magyarországi iskoladrámák, a színpadi megjelenésekről szóló egyéb források, a hasonló témájú exemplum-, illetve prédikációs kötetek szisztematikus összehasonlítását tűzi ki, amely még több szerző munkacsoportban együtt dolgozó kutatását igényli.

A Bethlen Miklós-emlékév keretében tartott *Börtön, exilium és szenvedés* című Rebakucs-konferencia 2017-ben megjelent kötetéhez kapcsolódik Hernády Judit *Az imádság a kora újkori magyar nyelvű börtönirodalomban* című dolgozata. A szerző Wathay István énekeskönyvét, Koháry István börtönkölteményeit, valamint Kemény János és Petrőczi Kata Szidónia verses imádságait vizsgálja, a szabadulás vágyának kifejezése, a hitélet megtartó ereje szempontjából.

Laczházi Gyula *Lelkiség és sztoicizmus Rimay János költészetében* című tanulmányában olyan vers kontextusát elemzi, amelynek széleskörű szakirodalma van, de még senki sem foglalkozott az „Ez világ mint egy kert" kezdetű vers és Balassi katonaverseinek kötetkompozíciós összefüggésével. Laczházi újszerű megközelítése „a keresztény sztoikus eszmény kontextusába helyezi át Balassi vitézeit" (335), ahol a világi szenvedések elutasítása helyett a hit meggyőző ereje adhat lelki békességet.

Farmati Anna *Minden rendbéli embereknek vigasztalásokra: Kontempláció Haller János pajzsa mögött* című dolgozata Jacob Coren francia ferences szerzetes a maga korában kedvelt teológiai művének verses átdolgozásával foglalkozik. A magyar fordítás kedveltségét mutatja, hogy számos, a magyar irodalomban ismert személyiség könyvtárában is megtalálható volt (Apafi Mihály, Thököly Zsigmond, Bercsényi Miklós, Bethlen Kata, Esterházy Pál). A sztoikus keresztény

3 Szelestei N. László, „A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon", in *Az idő és a tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában*, szerk. Szelestei N. László, 127–137, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 28 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020).

hitvallás mellett a személyre alkalmazható életvezetési tanácsok tették a teológiai művet a világi moralitás egyik kedvelt kézikönyvévé.

Esterházy Károly egri püspök irodalmi mecénási működésével foglalkozott Dóbék Ágnes *Esterházy Károly mint a világi szerzők patrónusa* című tanulmánya. Elsősorban Esterházy levelezésének feldolgozásával mutatta be, hogyan segítette a püspök a világi szerzők műveinek kiadását, milyen elveket követett, és hogyan járult hozzá a magyar nyelvű irodalom népszerűsítéséhez. A szerző alapos kutatómunkával feltárja, hogy a mecénás időnként maga olvasta és javította a beküldött kéziratokat, máskor – nem is mindig egy – korrektor javaslatait vette figyelembe, és ügyelt a kiadvány tervezett eladhatóságára is.

N. Kis Tímea *Amadé László ismeretlen-ismerős latin nyelvű költeménye* kapcsán nemcsak magával a verssel, hanem Amadé patrónusi tevékenységével, templomépítési törekvéseivel, adományaival is foglalkozik. A Nepomuki Szent János-kultuszt tükröző vers kimaradt a kritikai kiadásból is, de másik ismeretlen verse is fennmaradt az Amadéhoz köthető egyházi építmények feliratataként. Amadé versei tükrözik hitbéli elkötelezettségét és világi pozíciójának nyilvános megörökítését is.

A rendkívül sokrétű tanulmánykötet sikerrel igazolja, hogy a kora újkori vallásos és világi szerepek nem különültek el olyan élesen egymástól, mint azt a szakirodalom korábban feltételezte. Egyházi személyiségek, illetve intenzív hitvallást gyakorló világiak irodalmi és patrónusi tevékenysége gyakran összekapcsolódik, a kölcsönhatások az irodalmon kívül a zenei, néprajzi, tárgyi megörökítésében az interdiszciplináris kutatások segítségével feltárhatóvá válhatnak.